Dobrodum, O.V., Martinuk, E.I., & Nykytchenko, O.E. (2022). Exercising religious freedom during covid-19 pandemic. *The Third Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists. European Scientific e-Journal, 5* (20), 39-47. Ostrava: Tuculart Edition. (in Ukrainian)
Добродум, О.В., Мартинюк, Е.І. та Никитченко, О.Е. (2022). Дотримання релігійної свободи під час пандемії ковід-19. *The Third Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists. European Scientific e-Journal, 5* (20), 39-47. Ostrava: Tuculart Edition.

DOI: 10.47451/phi2022-05-01

The paper will be published in Crossref, ICI Copernicus, J-Gate, International Scientific Indexing (ISI), Academic Resource Index ResearchBib, eLibrary, Ukrainian National Library, and Internet Archive databases.

Olga V. Dobrodum, Doctor of Science (Philosophy), Professor, Department of Journalism and Language Communication, National University of Life and Environment Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0001-7651-4946. ResearcherID: P-9894-2019.
Eduard I. Martinuk, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Cultural Studies, Art History and Philosophy of Culture, Odesa Polytechnic National University, Odesa, Ukraine. ORCID: 0000-0001-5904-2721.
Olena E. Nykytchenko, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Cultural Studies, Art History and Philosophy of Culture, Odesa Polytechnic National University, Odesa, Ukraine. ORCID: 0000-0002-9403-9795. ResearcherID: AAB-6108-2022.

Exercising religious freedom during covid-19 pandemic

Abstract: The article presents a review of pandemic aspects of religious freedom. It is noted that in democracies, freedom of conscience has not been reproduced without problems, and non-democracies have persecuted believers, often emphasizing that this does not impede religious freedom in their countries. Democracies find it harder to fight the pandemic than more authoritarian countries, but outside democracies, and in some cases not to the same extent, freedom of conscience suffers from both sporadic violations and persistent obstacles. In countries where believers have been persecuted, this disease has only become part of the repression and has intensified it, including vaccination, which is another means of discriminating against members of religious organizations who are persecuted. In the current situation, even authoritarian states have an understanding of the importance of collective immunity, and although totalitarian or authoritarian regimes promote vaccination, it does not promote freedom of conscience as such. In this study of religious freedom at the beginning of the COVID-19 pandemic, we emphasized its uniqueness in the constellation of all other human rights and freedoms, and at the same time the need to respect all these rights and freedoms for its realization. In our scientific work, we have warned against the inadmissibility of overgrowth of temporary restrictions on freedom of religion or belief due to the need to implement quarantine regulations to persecute believers outside of this global crisis. The vast majority of violations of religious freedom during the pandemic occurred in countries where even before the spread of the coronavirus, religious minorities were pressured, discriminated against and repressed.

Keywords: freedom of religion, COVID-19 pandemic, religious organizations, attitude of religions to vaccination.

Ольга Вікторівна Добродум, доктор філософських наук, професор, Кафедра журналістики та мовної комунікації, Національний університет біоресурсів та природокористування України, Київ, Україна. ORCID: 0000-0001-7651-4946. ResearcherID: P-9894-2019.

Едуард Іванович Мартинюк, кандидат філософських наук, доцент, Кафедра культурології, мистецтвознавства та філософії культури Національний університет «Одеська політехніка», Одеса, Україна. ORCID: 0000-0001-5904-2721.
Олена Едуардівна Никитченко, кандидат філософських наук, доцент, Кафедра культурології, мистецтвознавства та філософії культури Національний університет «Одеська політехніка», Одеса, Україна. ORCID: 0000-0002-9403-9795. ResearcherID: AAB-6108-2022.

Дотримання релігійної свободи під час пандемії ковід-19

Анотація: У статті представлено розгляд пандемічних аспектів свободи релігії. Зазначається, що у демократичних країнах свобода совісті відтворювалась не без проблем, а недемократичні держави переслідували віруючих, наголошуючи частіше за все на тому, що це не перешкоджає свободі релігії в їх країнах. Демократичним державам важче боротися з пандемією, ніж більш авторитарним країнам, проте, за межами демократичних країн, а подекуди не в такому обсязі і в них, свобода совісті потерпає як від епізодичних порушень, так і сталих перешкод. У країнах, де віруючих переслідували до ковіду, ця хвороба стала лише складовою частиною репресій та їх посилило, це стосується і вакцинації, що стає ще одним з засобів дискримінації членів релігійних організацій, які зазнають переслідувань. В сучасній ситуації навіть в авторитарних держав є розуміння значущості колективного імунітету, і хоча тоталітарні чи авторитарні режими сприяють поширенню щеплення, але це ніяк не сприяє там свободі совісті як такої. В даному дослідженні проблем свободи релігії на початку пандемії COVID-19 ми підкреслили її виключність в констеляції усіх інших прав та свобод людини та водночас необхідність дотримання усіх цих прав та свобод для її втілення. В науковій роботі нами було зафіксовано попередження щодо неприпустимості переростання тимчасових обмежень свободи віросповідань та вірувань в зв'язку з необхідністю виконання карантинних приписів у переслідування віруючих поза межами цієї всепланетарної кризи. Абсолютна більшість порушень релігійної свободи за часів пандемії сталася в країнах, де і до поширення коронавірусу здійснювався тиск на релігійні меншини, дискримінація їх та репресії.

Ключові слова: свобода релігії, пандемія COVID-19, релігійні організації, ставлення релігій до вакцинації.

Вступ

У ці тривожні дні, коли відбувається війна між Росією та Україною, усі наші думки, надії та наукові інтереси пов'язані з цим трагічним явищем, однак ковід продовжує крокувати планетою, приносячи нові та нові жертви. Збереження та дотримання свободи совісті при пандемії має перманентне значення, і вже з початку 2022 року над Україною розповсюдилася третя хвиля захворюваності у вигляді штаму Омікрон, яка на початок війни сягнула свого плато – 20-25 тисяч випадків щоденних заражень. Поки Україна переймається війною, що на неї обрушилася, це головна тема наукових зацікавлень, проте по завершенню війни пандемічна тематика неминуче знов актуалізується.

Починаючи розгляд перебігу подій в зв'язку зі свободою совісті та необхідністю дотримуватись карантинних приписів усіма громадянами, треба зауважити, що ця свобода цілком відтворюється лише в наявності цілісності констеляції норм, дотримання котрих не перешкоджає їх втіленню, а напроти, дозволяє їм відбутися. 1 квітня 2020 року 13 країн членів ЄС оприлюднили заяву з попередженням, що певні надзвичайні заходи, які були вжито країнами під час пандемії коронавірусу, можуть підірвати принципи верховенства

права та демократії. Це переважно стосується центрально-східної Європи, де демократія не така міцна, як у західній (*Поскробок, 2020*). Водночас, у ЗМІ не раз йшлося про те, що демократичним державам важче боротися з пандемією, ніж більш авторитарним країнам.

Друге зауваження щодо проблеми свободи совісті в умовах пандемії стосується її історичних особливостей та їх сучасного втілення. Коріння принаймні юридичного оформлення свободи релігії можна знайти ще в міланському едикті Костянтина, яким затверджувалась рівність християнства з іншими релігіями імперії. Уперше як політичне гасло часів Реформації воно юридично оформлюється в міжнародному праві з 1648 року (Версальський мірний договір). Свобода релігії знаходить своє відображення в конституціях абсолютної більшості демократичних країн, навіть в тих (Англія, Греція), де в офіційних документах йдеться про «пануючу церкву», ця свобода захищена демократичним устроєм та міжнародними правовими актами. За межами демократичних країн, а подекуди не в такому обсязі і в них, свобода совісті потерпає як від епізодичних порушень, так і сталих перешкод.

Сучасний стан взаємовідносин між державою та релігійними організаціями

При пандемії COVID-19 у демократичних країнах свобода совісті відтворювалась не без проблем, а недемократичні держави переслідували віруючих, наголошуючи частіше за все на тому, що це не перешкоджає свободі релігії в їх країнах. У країнах, де віруючих переслідували до ковіду, ця хвороба стала лише складовою частиною репресій та їх посилило, це стосується і вакцинації, що стає ще одним з засобів дискримінації членів релігійних організацій, які зазнають переслідувань. В сучасній ситуації навіть в авторитарних держав є розуміння значущості колективного імунітету, і хоча тоталітарні чи авторитарні режими сприяють поширенню щеплення, але це ніяк не сприяє там свободі совісті як такої.

Отже, нас з наукової точки зору цікавить перш за все всі процеси, що відбуватимуться в зв'язку з вакцинацією в демократичних країнах. Різноманітні аспекти даної проблематики розглядали в своїх наукових працях такі дослідники, як: Д. Грабенштейн, Дж. Беллуз, Ф. Закарія, М.Мовсесян, К. Годзи, М. Моренштейн, С. Милан, К. Хардман, Р. Берджесс та ін. Мета статті – дослідити пандемічні аспекти свободи совісті при пандемії Ковід-19. Методи дослідження: діалектичний та історико-науковий, системний і порівняльно-правовий, візуальної антропології і структурно-функціональний.

Щороку Державний департамент США визначає категорії країн – порушників релігійної свободи: тоталітарні чи авторитарні країни, де держава демонструє ворожість до релігійних меншин та невизнаних релігій; країни, де влада ігнорує дискримінаційні дії й переслідування релігійних меншин та релігій, що невизнані; країни де існує дискримінація законодавча, чи здійснюється політична лінія, що направлена проти окремих релігій; та таких, – де захист та підтримка державної чи національної церкви здійснюється на шкоду іншим релігіям. Не дивно, що ще на початку антивірусних заходів у самих США представник Комісії США з міжнародної релігійної свободи звернувся із закликом до суспільства «Не дозволяйте релігійній свободі стати жертвою коронавірусу» (*Manchin & Carr, 2020*), у якому виказав на офіційному рівні найболючіше питання щодо цієї проблеми: наскільки уряд може обмежувати свободу віросповідання в ім'я боротьби

з пандемією, відповідно з міжнародним правом; релігійні зібрання є важливою можливістю для людей практикувати свої переконання, але вони також є майданчиками передачі інфекції; і не тільки учасникам зібрання, але й тим, хто з ними взаємодіє. З одного боку, кризи потребують рішучих дій від уряду, але з іншого, ці дії часто використовують для переслідування меншин після того, як криза минула (*Manchin & Carr, 2020*).

Комісари Комісії США з міжнародної релігійної свободи, що продовжують місію моніторингу дотримання свободи релігії, – розповів він, – наполягають на тому, що міжнародне право пропонує деякі рекомендації для урядів. В першу чергу, це стаття 18 міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка гарантує свободу віросповідання, але також дозволяє щільно її обмежувати, коли це необхідно для захисту законних державних інтересів, включно з охороною здоров'я. Згідно із Сіракузькими принципами, що регулюють також можливості обмеження та відступи від цієї норми, ці заходи мають бути конкретно націлені на запобігання захворювань чи травм, чи надання допомоги хворим, та потерпілим (*Manchin & Carr, 2020*).

Вже в розпал епідемії спеціальний доповідач з питань свободи релігії та переконань ООН застерігає від релігійної ненависті та нетерпимості за часів вибуху COVID-19, які вже виявились в багатьох країнах в ставленні до різноманітних релігійних громад, у тому загалі до християн, іудеїв та мусульман – також стигматизують мігрантів, біженців та осіб, що шукають прихисту. «Ті, кого переслідують також стикалися зі словесними образами, загрозами смерті, фізичними нападами, відчували дискримінацію в доступі до державних послуг, включно з відмовою в наданні життєво важливих медичних послуг» (*Эксперт ООН…, 2020*).

Згадаймо, як ЗМІ повідомляли про заяву генсека ООН Антоніо Гутерреша, в якій він демонструє стурбованість ненавистю, відчуттям провини і поширенням паніки в усьому світі під час кризи, пов'язаної з коронавірусом, назвав те, що коїться зараз цунамі ненависті, ксенофобії, сказав, що нетерпимість до іноземців можна спостерігати як і Інтернеті, так і на вулиці, додавши, що мігранти та біженці розглядаються як джерело вірусу, а потім їм відмовляють у медичній допомозі. А. Гутерреш звернувся до політичних лідерів проявити солідарність з усіма людьми, й освітніми установами, аби зосередитись на «цифровій грамотності». Він також закликав ЗМІ і зокрема «соціальні мережі» «ліквідувати расистський, ненависницький та інший шкідливий контент», розширити контакти громадянського суспільства із вразливими людьми і зробити релігійних лідерів «моделлю взаємоповаги» (*В ООН попередили…, 2020*).

Для поглиблення розуміння того, на якому тлі постають проблеми з втіленням свободи совісті в умовах пандемії, треба згадати і про економічну кризу, що охопила багато країн світу та усі інші негаразди в публічній та приватній сферах життєдіяльності людства. У зв'язку з цими та усіма іншими обставинами, що не є темою нашого дослідження, можемо очікувати на негативні наслідки цієї пандемії і на психічному самобутті людства. Експерти в галузі охорони здоров'я в ООН повідомили, що на людство насувається глобальна криза психічних захворювань, оскільки мільйони людей живуть в бідності, тривозі та ізоляції через пандемію (*ООН попередила…, 2021*).

Експерти вказують, що цей тривожний час особливо небезпечний для людей похилого віку, які найбільш вразливі від пандемії, бо тривога та емоціональний розлад, як

відомо, підвищують сприйняття інфекції, особливо, коли функція імунітету зменшується з віком. На думку психіатрів – геріатрів релігійні вірування та практики допомагають людям побороти стрес; у багатьох дослідженнях є свідчення, що вони пов'язані зі зменшенням стурбованості та більшою надією особливо у людей похилого віку. Наприклад, за тиждень після теракту 11 вересня 2001 року 90% американців звернулися до релігії, щоб впоратись з ситуацією. Отже релігійна віра є важливим ресурсом, за допомогою якого клініцисти можуть підтримувати здоров'я пацієнтів (*ООН попередила…, 2021*). Тут можна ще додати, що останнє явище вже спочатку пандемії турбує психіатрів, принаймні були опубліковані заходи захисту релігійно налаштованих людей похилого віку від наслідків COVID-19 (*Koenig, 2020*).

Це попередження нам знадобилося ще й для того, щоб нагадати про те, що саме люди похилого віку у більшості країн – найбільш релігійно налаштована частина населення, отже свобода релігії поширюється, не в останню чергу, для них, (але тут же зауважимо, що психічна загроза від пандемії поширюється на всі вікові прошарки соціуму). У відповідь на необхідність примирити розуміння і почуття з вимогами дотримуватись карантинних приписів, представники більшості релігійних організацій почали оприлюднювати відповідні тексти, що дозволяють утримуватися вірянам від порушення карантинних норм.

Теологічний аспект рефлексії проблематики свободи релігії у зв'язку з пандемією

Наприклад, в узагальненому вигляді, теологи інституту Аспена (IAP), з метою подальшої підтримки релігійного плюралізму в США за часів поширення пандемії COVID-19 констатують, що усі релігійні громади, теології, традиції та вірування кличуть нас шанувати наші спільноти та піклуватися про прекрасних сусідів, бо «буддизм підкреслює неминучість змін», християнство закликає усіх нас пам'ятати: «що би ви не робили для одного зі найменших з моїх братів та сестер, ви робити для мене: Ісуса Христа», а іслам надихає усіх нас пам'ятати про наших сусідів, навіть якщо вони чужі: «Служи Богу та твори добро – батькам, родичам, сироті, тим, кому воно потрібно, сусідам, які знаходяться поряд, сусідам, які не знайомі, супутнику, подорожньому (*Resources for Maintaining Community…, 2020*).

В інших працях наголошується на тому, що релігійні організації в особі їх лідерів, можуть додати позитивний внесок і послуговувати джерелом запобігання поширення пандемії та джерелом комфорту та стабільності, якщо вони будуть дотримуватись таких рекомендацій як:

- своєчасно та якісне інформування про пандемічні та профілактичні заходи, завдяки сучасним засобам комунікацій;
- займатися людьми, які були в перших лавах користувачів соціальної мережі та технологій, молоддю, яка, в свою чергу, відіграє важливу роль в спілкуванні з однолітками та громадою в цілому;
- встановлювати єдність та співчуття за часів кризи;
- керуватись в громаді такими практиками, що є безпечними, які мінімізують ризики передачі коронавірусу;

- підтримувати свого сусіда; продовжувати слугувати суспільству.

І насамкінець в ці тривожні часи, можливо, така моральна підтримка має вирішальне значення для благополуччя віруючого (*Williams-Skinner, 2020*). Розмірковуючи про факти порушень санітарних вимог тими віруючими, що продовжують зустрічатися, не дивлячись на керівний принцип подолання пандемії: необхідність дотримуватись соціальної дистанції, прихильник християнства Пол Дейк вважає, що не применшуючи здібності Бога захистити суспільні збори у релігійних громадах, не адекватні не лише науці, але й християнству, віруючи мають зрозуміти і дещо про свого Бога (*Dyck, 2020*).

Доводиться і релігійним лідерам розвінчувати міфи про коронавірус, щодо засобів його лікування та поширення, які з'явились саме зараз, і це також сприяє захисту від цієї хвороби. Вперше в післявоєнній історії становлення та відтворення прав та свобод людини в демократично налаштованій частині людства сталася така масштабна політико-правова колізія у сфері, що регулює взаємовідносини між державою та релігійними організаціями. В умовах пандемії стає більш наочним протиріччя між свободою релігії та правами на здоров'я та життя людини, яке притаманне змісту цієї свободи зі самого початку її формування, за часів коли нехтування іншими правами на користь пануючої релігії було буденною практикою, якщо взагалі ця термінологія не є анахронізмом у даному випадку. Тут ми не розглядаємо сучасні терористичні рухи під релігійними гаслами, що мають глобальний вимір, та поодинокі випадки масових самогубств з релігійною мотивацією у наші дні в деяких демократичних країнах.

Ставлення держав до релігійних організацій за часів сучасної пандемії не є однаковим у демократичних країнах – від жорстких умов дотримання самоізоляції усіх громадян, незалежно від їх релігійних потреб, до свобод, якими користуються громадяни (наприклад: Швеції, Японії та Гонконгу). При розгляданні сутності політико-правової колізії, що вище зазначено, треба зауважити і на її епістемологічну складову – а саме те, що усі релігії віками, кожна на свій розсуд, пояснювали, та продовжують витлумачувати зараз, природу людських негараздів, катастроф, захворювань, тощо. З онтологічного погляду, треба нагадати, що релігія була і є засобом зцілення від будь-яких хвороб в очах багатьох своїх прихильників.

Політико-правовий зміст свободи релігії

Оскільки політико-правовий зміст свободи релігії може розглядатися, принаймні, в двох своїх найважливіших аспектах:

1) свободи формування світогляду;
2) свободи діяти відповідно до свого світогляду, отож і ситуації, що склалися між державами і релігійними організаціями в умовах пандемії мають характеризуватися переважно з цих двох боків.

Відразу відзначимо, що навіть в умовах пандемії, жодна демократична країна не посягає на право людини мати свій світогляд, отже в них за межами юридичних санкцій залишається те, що мислить людина про походження та розповсюдження коронавірусу (від езотеричних вчень та теорій про таємничі змови всесвітніх організацій аж до раціонального сприйняття буденної необхідності дотримуватись державних вимог щодо карантину чи то зі страху, чи то без особистого ставлення до них). Конфліктна ситуація,

вочевидь, складається в сфері відтворення законного права задоволення своїх релігійних потреб, перш за все у спосіб, який порушує вимоги держави щодо дотримання правил карантину.

Треба визнати, що в більшості демократичних країн абсолютна більшість віруючих громадян з розумінням поставилась до державних вимог в зв'язку з пандемією та утримуватись від дій, виконання яких порушує вимоги карантину. Також треба підкреслити, що серед представників майже усіх релігійних організацій світу знайшлися священнослужителі та рядові віряни, що закликали до ухилення від громадських обов'язків через здавна відому позицію переваги релігійних приписів над державними (у Південній Кореї, в Ізраїлі, в США і та ін.).

Свобода релігії є невід'ємною частиною «свободи совісті», остання, як відомо, складається також зі свободи не сповідувати будь-яку релігію. Оскільки вільне ставлення до карантинних вимог з боку невіруючих не потребують самі по собі будь-яких особливих релігійних пояснень та обрядів, то воно тут не розглядається. Як відповідь на пандемію коронавірусу, більшість європейських країн ввели безпрецедентні заходи обмеження свободи свого населення, заборонивши громадські зібрання та закривши взагалі місця будь-яких зборів. Це сталося ще до святкування монотеїстичними традиціями світу Песаха, Великодня та Рамадану.

Сучасні світські держави в Європі, – як нагадує Пако Сантарія, - розвивалися так, що поступово витісняли домінуючі релігійні авторитети з публічної сфери; впродовж XIX-XX сторіч соціальний простір і час, відведені для релігійного вираження, скорочувались, та все більш обмежувались приватною сферою (*Artaud, 2020*). Не дивлячись на те, що обмеження згідно з Європейською конвенцією можуть поширюватися на права і свободи людини, коли це необхідно в інтересах охорони здоров'я, не надто різноманітні, на практиці європейські країни вживають їх досить по-різному. Як свідчать дані, наведені цим автором, їх вимогливість чи пом'якшеність не залежать ні від світськості, ні від кількості віруючих, та змінюються у процесі розвитку пандемії (*Artaud, 2020*).

Обговорення

В науковому дослідженні нами було зафіксовано попередження щодо неприпустимості переростання тимчасових обмежень свободи віросповідань та вірувань в зв'язку з необхідністю виконання карантинних приписів у переслідування віруючих поза межами цієї всепланетарної кризи. Були передані поради ООН, ВООЗ, ОБСЄ та інших компетентних організацій державним установам про особливе ставлення до релігійних організацій та стурбованість в зв'язку зі спалахом ненависті в деяких країнах до релігійних меншин на тлі всеохоплюючої кризи майже усіх сфер відтворення людства.

Наголошувалось на можливості самих релігійних організацій в особі лідерів послугувати джерелом запобігання поширенню епідемії, пошуків легітимації необхідності карантинних заходів у важливих для них текстах і участі в діалогах та співпраці з іншими релігіями та конфесіями; співпраці з ними в соціально значущих діях, в першу чергу благодійних, задля подолання пандемії і співпраці з державними органами з цією ж метою і ефективне використання для вирішування багатьох потреб сучасних засобів комунікації, в першу чергу Інтернету, в інших необхідних зараз справах.

Було відмічено, що більшість членів релігійних організацій дотримувались карантинних приписів, що на думку експертів допомогло уникнути більш стрімкого поширення коронавірусу на початковій стадії його розповсюдження у світі. Визначалось, що навіть в умовах пандемії жодна демократична країна не посягає на світогляд людини, у тому числі, як вона собі пояснює коронавірусну кризу. Конфліктна ситуація виникає у сфері права задоволення релігійних потреб у спосіб, який порушує вимоги держави щодо дотримання правил карантинну.

Було підкреслено, що серед представників майже усіх релігійних організацій світу знайшлися священнослужителі та рядові віруючі, що закликали до ухилення від виконання громадських обов'язків з позиції переваги релігійних приписів над державними. Продемонстровано, що в демократичних країнах карантинні обмеження діяльності релігійних організацій в інтересах охорони здоров'я вживались по-різному, де жорстко, а де пом'якшено, однак перевага будь-якого виду обмежень не була зафіксована.

Висновки

В дослідженні проблем свободи релігії на початку пандемії COVID-19 ми підкреслили її виключність в констеляції усіх інших прав та свобод людини та водночас необхідність дотримання усіх цих прав та свобод для її втілення. Міжнародне право надає урядам можливість обмежувати діяльність релігійних організацій заради охорони здоров'я; більшість релігійних організацій з розумінням поставились до необхідності дотримуватися карантинних вимог. Абсолютна більшість порушень релігійної свободи за часів пандемії сталася в країнах, де і до поширення коронавірусу здійснювався тиск на релігійні меншини, дискримінація їх та репресії.

За рамками нашого огляду стану релігійної свободи в Україні в часи пандемії залишилися прогнози подальшого розвитку подій у цій царині суспільного відтворення – це завдання ми залишаємо для наших майбутніх досліджень. Значно розлогішого аналізу потребує і палітра зусиль багатьох релігійних лідерів та рядових віруючих в справі пристосування відправлення звичних ритуалів до карантинних приписів.

Список джерел інформації:

Artaud de La Ferrière, A. (2020). Coronavirus: how new restrictions on religious liberty vary across Europe. Retrieved March 20, 2022, from https://theconversation.com/coronavirus-how-new-restrictions-on-religious-liberty-vary-across-europe-135879

Dyck, P. (2020). Religion ineffective as vaccine against COVID-19. Retrieved March 20, 2022, from https://www.winnipegfreepress.com/arts-and-life/life/faith/religion-ineffective-as-vaccine-against-covid-19-569798602.html

Koenig, H.G. (2020). Ways of Protecting Religious Older Adults from the Consequences of COVID-19. March 20 https://europepmc.org/article/pmc/pmc7152884

Manchin, G., & Carr, J.-W. (2020). COVID-19 Symposium: Don't Let Religious Freedom Become a Casualty of Coronavirus. Retrieved March 20, 2022, from https://opiniojuris.org/2020/04/06/covid-19-symposium-dont-let-religious-freedom-become-a-casualty-of-coronavirus/

Resources for Maintaining Community During the COVID-19 Pandemic. (2020). Retrieved March 20, 2022, from https://www.aspeninstitute.org/blog-posts/inclusive-america-project-response-resources-to-the-covid-19-pandemic/

Williams-Skinner, B. (2020). How churches can reframe social justice now and after COVID-19. Retrieved March 20, 2022, from https://religionnews.com/2020/05/07/how-churches-can-reframe-social-justice-now-and-after-covid-19/

В ООН попередили про небезпеку пандемії COVID-19 для психічного здоров'я людства. (2020). Отримано 25 березня 2022 року за https://censor.net.ua/ua/news/3195466/v_oon_poperedyly_pro_nebezpeku_pandemiyi_covid19_dlya_psyhichnogo_zdorovya_lyudstva

ООН попередила про глобальну кризу в галузі психічного здоров'я через пандемію. (2021). Отримано 25 березня 2022 року за https://mind.ua/news/20210925-oon-poperedila-pro-globalnu-krizu-v-galuzi-psihichnogo-zdorov-ya-cherez-pandemiyu

Поскробок, Ю. Как коронавирус усложнил жизнь политиков в Украине и ЕС. Отримано 25 березня 2022 року за https://24tv.ua/ru/kak-koronavirus-uslozhnil-zhizn-politikov-v-ukraine-i-es_n1338636

Эксперт ООН предостерег от религиозной ненависти и нетерпимости в период пандемии COVID-19 (2020). Отримано 25 березня 2022 року за https://www.ohchr.org/RU/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25814&LangID=R